

ТМ	Г. XXIV	Бр. 1-2	Стр. 47 - 64	Ниш	јануар - јун	2000.
----	---------	---------	--------------	-----	--------------	-------

UDK 316.7+316.422

Оригинални научни рад

Примљено: 15.04.2000.

Драган Коковић

Филозофски факултет

Нови Сад

КУЛТУРА КАО ЧИНИЛАЦ ТРАНЗИЦИЈЕ И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

Резиме

Са транзицијом и модернизацијом у друштву, а чији је носилац култура, долазе и нови обрасци и модели понашања који су некада били несхватљиви. Долази до радикалних промена у култури међуљудских односа на ширем социјалном плану, а такође до нових облика комуницирања између појединаца. Све то се видно одражава на вредности, норме, обрасце понашања и начине васпитања, почевши од породице и школе, па све до предузећа, групе пријатеља и свакодневних међуљудских односа. Транзиција и модернизација у култури актуелизовале су нове феномене културног живота, као што су пословна култура, производна култура, култура потрошње са маркетингом, бизнис култура и култура руковођења.

Кључне речи: модернизација, контрамодернизација, транзиција, културно наслеђе, стил живота, културни идентитет, маркетинг.

Развој и напредак, као побољшање положаја људи спадају, почев од 18. века у темељна питања теорије културе. При том, појам напретка сугерише схватање о линеарној прогресији, о самокретању човечанства, које је по својој суштини усмерено према 'напред' или према 'горе'.

Може се рећи да је појам развоја споран због његове ваннаучне, инфлаторне употребе. Развој се наравно, не схвата у духу еволуционизма, јер је то историјски процес који може, са становишта вредности, имати и своје успоне и падове.¹

¹ Видети: Д. Рихтман-Аугуштин: *Етнологија наше свакодневице*, Школска књига, Загреб, 1988, стр. 64.

У складу са тим, измењена је и структура теорије модернизације: развој се није више поистовећивао са економским растом, а модернизација се није сводила само на индустријализацију. Уместо једнодимензионалног начина истраживања који се до тада практиковао, почела се истраживати целина друштвених процеса. Модернизација се сада разматра као комплексни процес који укључује економски раст, технички прогрес, промену политичког уређења, социјалне структуре, а такође промену психологије, културних и религиозних вредности. У том смислу, нпр. сфера психологије није ништа мање значајна за кретање и развој друштва ка модерним токовима. Модернизација, а не индустријализација, постаће у ближој будућности изходиште за развој великог броја младих друштава и држава.

Критеријуми модернизације су сложенији и огледају се у следећем:

1. друштво – *повећање мобилности* (социјалне и просторне);
2. *промена личности и њених интересовања*, која захтевају повећање способности за узајамну акцију, 'оријентацију на достигнуће', односно на 'споља усмерену личност';
3. *висок степен економског развоја*;
4. политика – *побољшање учешћа људи у демократским процесима*, њихових могућности за избор политичких алтернатива (партиципативни начин живота);
5. култура – *ширење светских рационалних норми и образаца, начина и стила живота*.

Модерна друштва доносе нове вредности, засноване на научној рационалности. Своју рационалност такво друштво у великој мери изводи из производње и расподеле симболичког знања и културног капитала.²

Модернизација се, дакле, заснива на развоју економских структура, на развоју демографских структура, повећању географске покретљивости, развоју политичких структура и животног стандарда, његовог квалитета, културног стандарда.

Преображај и модернизација друштвених структура, за разлику од затвореног света традиционалних друштава, која су економ-

² "Истовремено, људи су доживљавали модерност (понекад су то били исти људи) и као нешто што треба скупо платити. Та цена је некад такође материјална и последица је неравномерног распореда (дислокације), која се посебно јавља у раним фазама модернизације. У другим случајевима, цена је нематеријална, али тиме ништа мање болна – распад традиционалне солидарности јесте наметање нових улога и институционалних образаца, немогућност примене старих вредности и веровања. У свом најсуровијем облику, цена гура појединца у стање аномије – тј. у стање неукорењености, дезоријентације, тако да се он више не осећа као код куће у овом свету." (Х. Бергер, П. Келлнер: *Социологија у новом кључу*, Градина, Ниш, 1991, стр. 152-153.)

ски, политички и административно готово самостална, значи надолазак и разvitак технике, али и све већу сложеност и међузависност подручја друштвеног живота. Захваљујући покретљивости, проширује се међусобна комуникација. Средства масовних комуникација стварају већу свест о узајамној повезаности свих људи. Солидарност се не огледа само у ономе што би требало позитивно остварити, већ долази до изражаја и у ситуацијама с обзиром на опасности које прете свим људима.

Негативне стране модернизације изазвале су од самог почетка разне облике отпора. Некад је тај отпор био насилан и политички, а други пут просто настојање људи да сачувају неке области свог живота од преображавајуће снаге модернизације. Најбољи пример за то су појаве као што су контракултура и радикалнија крила еколошког покрета. "Већина друштвено научних теорија о модернизацији види тај процес као праволинијски, неповратан, можда и непобедив. Такво виђење, по нашем мишљењу, мора претрпети измене. Модернизација је увек реципрочни однос са противмодернизацијом – и то је била од самог почетка. У том односу постоје осцилације и у одређеним тренуцима доминира једна од страна у спору, а повремено она друга. Старија теорија модернизације је у праву утолико што је, барем до данас у сваком случају, модернизација била преовлађујућа сила, при чему је отпор против модернизације по правилу само одлагао или модификовао, а никако окретао у другом смеру процес модернизације. Разлог овоме је, једноставно речено, што се технолошка машина савременог друштва не може окренути у другом правцу без практично незамисливих дислокација и, када је једном установљен, овај крвоток система модерности зрачи свој утицај према споља, допирући огромном снагом до сваке установе. Међутим, треба нагласити да историја модернизације до данас никако није непогрешиви водич кроз њен будући ток, посебно у светлу чињенице да су сада незападне културе практично укључене у ту драму."³

Процеси модернизације означили су да развијене и недовољно развијене земље чине јединствену структуру данашњег света економије, културе, технике. На жалост, та структура је више тежила да се повећа развој и заостајање других, него да се међу њима успостави једнакост. Успостављање једнакости захтевало би структуралне промене у економској и друштвеној политици једних и других земаља. За кризу модерности најзначајнију улогу одиграле су снаге контрамодернизације, нарочито у неразвијеним земљама.

Налет антиколонијалног национализма и културне самоафирмације у земљама трећег света после другог светског рата, изродило

³ Х. Бергер, П. Келнер, исто, стр. 153-154.

је прилично снажне импулсе контрамодернизације. Они сасвим ретко предвиђају потпуни заокрет у процесу модернизације, већ трагају за последицама насталим услед преливања технолошког језгра тог процеса у друге области живота, као што су породица, религија, па чак и политичке установе.

Земље које прихватају модернизацију, нужно пролазе кроз одређене кризе које се огледају у следећем:

1. конфликт између аутономних или привилегованих група и друштвених институција (криза 'пролазности');
2. борба за превладавање регионалних, етничких или религиозних разлика (криза интеграције);
3. превладавање племенских традиција из времена конституисања и образовања нација (криза идентификације);
4. укључивање раније непривилегованих друштвених група и слојева у политички живот (криза учешћа);
5. проблем прерасподеле друштвеног производа (криза расподеле).⁴

Никако не треба испустити из вида становишта да *прогресивистички оптимизам*, који поздравља напредак модернизације и даје предност свему што је ново, а против је застарелих остатака прошлости, *може бити најопаснији непријатељ истинског развоја и друштвених покрета*.⁵

Да је модернизација још увек парцијални процес, сведоче нам и слогани који су у свакодневној употреби: 'деформисана модернизација', 'слом модернизације', 'контрамодернизација', итд. *Слом досадашњих социјалистичких система и њихов прелаз у тзв. постсоцијалистичку фазу развоја, тумачи се помоћу теорија модернизације.*

У многим социјалистичким земљама, европским посебно, почетни процеси модернизације били су заустављени и онемогућавани традиционалистичким обрасцима, политичком доминацијом и егалитаристичким синдромом. Владајући културни обрасци нису били прилагођени императивима модернизације, политичка елита је кочила процесе модернизације, а владајући егалитаристички синдром је, кроз своју културну и политичку димензију, оставио дубоке

⁴ "На Западу, раније поменути растући утицај контрамодернизирајућих појава такође је изазвао последице које сежу далеко дубље од поткултура које се идентификују непосредно са њима. Успех еколога да доведу програм нуклеарне енергије до практичног застоја у једном броју западних земаља можда је најдраматичнији случај и довољно је речит." (Х. Бергер, П. Келлнер, исто, стр.153-154.)

⁵ А. Турен: *Postindustrijsko društvo*, Gluobus, Zagreb, 1980, str. 152; видети и "Modernity and Cultural Specificities", *ISSJ*, 118/1988.

трагове у свести људи.⁶ Они су представљали отпор већ започетим процесима модернизације. У социјалистичким земљама, политичка елита могла је прихватити модернизацију само у толикој мери у којој она не угрожава њен монопол. Политички систем је производио круте институционалне структуре; крутост система је спречавала даљње процесе модернизације, а огледала се у следећем:

- ◆ *Систем не осигурава континуирани развој и саморепродукцију.* То је најочигледније у привредној сфери, где је он све више завистан од западне технологије и капитала. Поред тога постаје све мање успешан на пољу ефикасности, улагања и продуктивности.
- ◆ *Систем није у стању да апсорбује друштвене промене и конфликте* који произилазе из друштвеног развоја или почетног процеса модернизације. Другачије речено, он није био у стању да реагује на повећану унутрашњу сложеност већом институционалном флексибилношћу и диференцијацијом.
- ◆ *Систем није био у стању да се суочи са изазовима сложеније и развијеније средине.*⁷

"У недостатку већих реформских интервенција (које знатно мењају њихов идентитет), социјалистички системи су предиспонирани само за парцијалну модернизацију. Они нису способни за квалитативну, зрелу модернизацију, уколико не промене свој идентитет. Устрајавање на парцијалној модернизацији (тј. на моделу продуженог, свеобухватног развоја), почиње међутим, претити и деформисати чак и она ограничена остварења која су подстакнута друштвеним развојем. Стога, у овом случају, несумњиво можемо говорити о *деформисаној модернизацији*."⁸ Поред овога деловао је и феномен 'културног заостајања' као ограничавајући фактор модернизације. У виду се имају различите вредносне оријентације и цивилизацијске навике да се прихвате технолошке иновације. Успешнија модернизација се постиже у друштвима која су рафинисала традиционалне културне елементе и прилагодила их императивима савременог развоја. Друштва која то нису успела учинити, показала су се мање успешним у свом развоју.⁹

Нови развојни и модернизацијски циклус захтева не само економски и технолошки, већ и цивилизацијско-културни прогрес, који ће бити постављен на основама модернизације (тржиште, политички плурализам, цивилно друштво, итд.). Он захтева "активирање свих расположивих, а посебно интелектуалних могућности и потенцијала.

⁶ Видети: Ф. Адам: "Бивша реалсоцијалистичка друштва (посебно Југославија) између нетрадиционализма и модернизације", *Културни радник*, 4/1990, стр.17.

⁷ Ф. Адам, ист. стр. 21.

⁸ Исто. стр. 22

⁹ Исто. стр. 24.

Овде мислимо на друштвену (не политичку!) мобилизацију у којој ће два покретача имати све већи значај – *предузетништво и знање*. Оба су тесно повезана са *културно-мотивацијским моделима*, заснованим на инструменталном деловању и рационалности. Друштвена модернизација означава *превађавање културног дефицита*, најпре мобилизацијом и стимулисањем већ постојећих потенцијала, који су до сада били потискивани, а затим социјализацијом и институционализацијом таквог културно-мотивацијског модела у којем би предузетништво и знање дошли у први план.¹⁰ При свему томе, не треба заборавити на специфично културно наслеђе и традицију, као и на чињеницу да конвергенција и 'позападњавање' представљају јединствен развојни процес.

Културни развој је недељив од општег развоја и представља у најширем смислу хуманистички садржај рада и живота, њихово осмишљавање и оплемењивање, меру стварног историјског напретка.¹¹ Има озбиљних упозорења да се расправе о развоју морају најпре провести у епистемолошкој равни и утврдити да ли су појмови промена, развој, идентитет, култура, заиста оперативни, или су искоришћени, истрошени, чак и застарели.¹²

Критика културе треба да има у виду целовитост, интегралну људску праксу. Савремено друштво је у високој мери издиференцирано и нема више хомогени карактер. Као што је запазио Данијел Бел, друштво представља сложену артикулацију три одвојена подручја: *техно-економског, политичког и културног*, који се руководе различитим принципима. Међутим, *Култура није епифеномен и безначајни додаток, већ интегрални део свеукупног друштвеног развоја*. Постоје специфични путеви културног развоја, али разматрање развоја у култури, као што смо већ истакли, не може почивати на супротности између економског и културног.

Историја културе је најбоље сведочанство једне уочљиве појаве у погледу културних вредности које су, најчешће, упорно *прокламоване, али нису увек живљене*. Свест о сопственим културним вредностима често је недостајала, а све то је утицало на сигурност, мотивацију, достојанство и идентитет људи. Култура се најчешће схватала као духовност која укључује уметничко стваралаштво, уметничка и историјска дела, галерије, позоришта итд. Схваћена у ширем смислу, култура није само гомилање знања, већ део интегралне праксе, задирање у економију, науку и образовање, обичаје и веровање, комуницирање, вредности и обрасце понашања. Уочена је и

¹⁰ Исто, стр. 36.

¹¹ Видети: Култура и међународни економски поредак, Београд, 1982, стр. 21.

¹² Видети: Т. Лабио: "Идентитет и развој", *Културни радник*, 3/1987, стр. 108.

забрињавајућа дистанца између економске рационалности и културних вредности.

У расправама о културном развоју видљиве су разлике између истраживача који под културом подразумевају начин живота једне групе и оних који су склони да на културу гледају као на релативно засебно подручје или сектор одређених делатности. У првом случају културни развој се посматра као вишедимензионална појава која обухвата развој многобројних подручја у начину живота људи.

Култура је у непосредној зависности од економског живота, али економске чињенице и институције постоје само уз помоћ културних вредности; то значи да је покушај да се одвоје колективни економски циљеви од њихове културне околине осуђен на неуспех. Ниједан од темељних економских појмова се не може замислити до краја, ако се укину његови културни темељи.¹³

Димензија развоја, схваћена у овом смислу, претпоставља да култура проистиче из животне средине. Између културе, која је распрострањена у једној животној средини и појединца, који у њој учествује, постоји директна веза.

У истраживањима постоје многобројни критеријуми за утврђивање културног развоја. Као најважнији, истичу се следећи показатељи:

1. *Животни стандард*. Захваљујући сталном повећању животног стандарда, данас се нико не би лако одрекао достигнућа техничке цивилизације и свега што олакшава људски рад и начин живота у целини. Техничке иновације и економски раст померили су задовољавање одређених потреба на виши ниво, међу које спадају и културне потребе. Све је то условило да се представа о напретку тако учврстила у свест модерног друштва и појединца, па се она не може занемарити.

2. *Стил живота* садржи низ социјално-културних елемената и зато може бити добар показатељ културног развоја. Велики утицај на формирање стила живота имају друштвена моћ, доходак, образовање, квалификације, као и припадност одређеним друштвеним групама. Важно је разликовати начин живота као показатељ друштвеног развоја, који представља целину људске егзистенције и сложу слику људског положаја, од стила живота, као једног од аспеката начина живота. Стил живота је ужи појам и представља израз прихваћених стандарда, којима се групе и појединци руководе у свом поступању и избору пожељног облика егзистенције и задовољавању најразноврснијих потреба (материјалне, културне и тзв. 'нове људске потребе').

¹³ Видети: Ф. Перу: *За филозофију новог развоја*, Матица српска, Нови Сад, 1986, стр. 159.

3. *Квалитет живота* данас добија на значају, јер прекомерна потрошња води редуковању свакодневног живота на прости квантитет, при чему се *не прави разлика између раста и развоја*. С друге стране, квалитет живота упозорава да се однос према животној средини и заједништву не може побољшавати уредбама и законима, већ подстицањем свих група да учествују на свим нивоима, уколико желе да брину о свом свакодневном животу. Залагање за квалитет живота значи преокрет у гледању на развој и културу модерног доба: раст се не посматра само као ред и стваралачка снага, него и као рушилачка сила која доноси неред.

4. *Степен политичких слобода*. Овај показатељ истиче у први план да друштво, поред материјалног благостања, мора водити рачуна и о демократском нивоу. Виши облик демократије захтева потпуније гарантовање слобода, стварање основа да се формални захтеви грађанске демократије промене у реалне. Овај показатељ нарочиту пажњу поклања људским правима и грађанским слободама.

Сви наведени показатељи указују да се култура мења у складу са осталим друштвеним променама и врло је тешко говорити о променама које се дешавају искључиво у култури; не постоји, дакле, посебна културна историја независна од опште људске историје, не постоји у том смислу ни посебна теорија културе, која се на битан начин не би везивала за општу теорију друштва, итд. То, међутим, не значи да се култура не може посматрати и третирати самостално, да се не може говорити о културним специфичностима.

Напредак није само прости раст постојеће културе и не мери се по ономе што је спречено као негативна појава. Напротив, меру културе представља оно што је омогућено, остварено, учињено. Тај позитивни хуманистички садржај културе, који треба омогућити, може бити веома разноврстан и богат колико и људске потребе, начини живљења које људи афирмишу у миљеу своје социјалне егзистенције.

Нема сумње да истинска култура *мора поседовати еманципаторска својства* и бити трајни процес хуманизације који доприноси богатству људске природе. Култура делује тако да се негира, превазиђе дато, створи нови, бољи, хуманији друштвени и људски живот. Функција интеграције постојећег и могућности новог и значајног – који негирају типизирано стање и прекорачују хоризонт уобичајеног на путу ка напреднијем и слободнијем друштвеном облику - представљају два момента културног процеса. Континуитет у развоју културе, у ствари, је процес у коме наслеђе чини делотворну подлогу за нова остварења и домете.

Данашња култура не поседује виталност да човека укључи у процес интегралног развоја. Све ово је утицало да, у првом плану, треба поспешивати:

- ◆ *културну димензију развоја;*
- ◆ *афирмацију културног идентитета;*
- ◆ *ширење партиципације у култури и,*
- ◆ *културну сарадњу и комуникацију међу народима и културама.*

Проблем културе је њено заостајање за другим подручјима друштвеног живота. То се дешава онда, када култура не може да држи корак са технолошким променама, па се *културно заостајање јавља као ограничавајући фактор модернизације и транзиције*. Овде се имају у виду различите вредносне оријентације и цивилизацијске навике у прихватању технолошких иновација. Успешна модернизација се постиже у друштвима која су своје традиционалне културне елементе прилагодила захтевима савременог развоја. Друштва која то нису учинила, показала су се мање успешним у свом развоју. Процеси развоја и модернизације захтевају не само технолошки, већ и цивилизацијско-културни прогрес, који захтева активирање свих расположивих интелектуалних могућности. Друштвена акција у превладавању културног заостајања треба да узме у обзир већ постојеће потенцијале – који су били потискивани –, а затим да пројектује културно-мотивацијске моделе. При томе не треба заборавити специфично културно наслеђе и традицију, као и чињеницу да културни империјализам запада не представља јединствен развојни процес.

Једна од функција споменуте друштвене акције је да обезбеди што мање културно заостајање, да се старе културе прилагоде новим условима, како би појединци унутар друштва могли да држе корак са технолошким променама. Кад култура почиње да се мења, промене се не дешавају подједнако на свим пољима и у свим областима друштвеног наслеђа. Неки се делови мењају брже од других и када дођу у међусобни однос, различити нивои промена производе напетост између неједнаких делова. Део који се најспорије мења улази у поље културног заостајања. У теоријама културне промене често се спомиње *cultural lag*, а код нас се уобичајено преводи као *културно заостајање*. Међутим, реч је заправо о томе да у процесима промене културе обично долази до раскорака између културних елемената: при том се може чинити да је култура која је технолошки јача уједно и виша, а технолошки заосталија нижа. Али, као што су многа истраживања показала, то је спорно, јер је питање *могу ли технологија или економија бити једини индикатори културне и друштвене промене*. Зато има мишљења да је боље говорити о *културном јазу* или културном раскораку, него о културном заостајању.

Најбољи метод успостављања боље интерпретације јесте мењање и прилагођавање дела који заостаје. Модерна технологија се мења веома брзо и ствара значајне промене са којима се многе

друштвене институције још нису ухватиле у коштац. Анализа важних, савремених друштвених проблема, показује да знатан део наше друштвене дезорганизованости произилази из нерегуларних промена у оквиру културе.

Свака промена мора укључити културно процењивање. Образац наслеђене културе јединствени је садржај културе, као и културе будућности. Цео комплекс друштвених односа је део овог културног обрасца и једино потпуна свест о томе шта тај образац имплицира.

Промене било које врсте веома су болне за многе људе који су успоставили сопствене норме, стандарде и појмове о стабилности. За неке, друштвена промена може значити растројство, дезорганизацију, дезоријентацију, неуротично искуство, чак и отворен сукоб. У таквој ситуацији може доћи до драстично промењене скале вредности и морала, до њиховог поремећаја, изокретања, разарања и слома.

Нове технике и технологије захтевају прилагођавање свих; проблем није само у друштвеним променама, већ и у нашим опажањима. Ова тврдња је дубоко истинита; непријатељ лежи у нама самима, у нашем односу и отпору према самој промени... Одбијање промене, или неспособност да јој се прилагодимо, страх од новина и непознатог, веома су чести узроци који отежавају, а понекад и онемогућавају друштвени прогрес. Људи се морају култивисати за флексибилност мисли и деловања, за стицање општег нивоа културе, који ће им омогућити способност прилагођавања променљивим еколошким, економским и социјалним условима.

Најбољи примери за то су пословна и бизнис култура, које пресудно утичу на обрасце деловања, понашања и мишљења савременог човека, представљајући незаобилазан чинилац транзиције и модернизације.

Свака људска заједница је мрежа усвојених заједничких значења. *Ако се та значења институционализују, покренуће се спонтан процес изградње културе.* Постепеним растом мрежа интеракција уградиће се у навике, постаће рутина и институционализоваће се. Потребна спремност за то непрекидно ће се развијати. Обликоваће се интеракције, учешће и делатности по заједницу конструктивног карактера, које ће свако сматрати природним. Уз одговарајуће политичке услове то би водило једној карактеристичној модерној култури, са препознатљивим идентитетом.

Идентитет је израз укупног настојања да се појединци и друштво одреде, а сам процес одређивања, самосазнавања и самопокрјивања не заснива се ни на каквој унапред утврђеној основи и не зависи ни од какве јасно означене норме. Појам идентитета се најчешће третира као потпуно јасан, иако се под њим подразумевају различите ствари. Има оправданих упозорења да се данас у разговорима о културном идентитету често расправља о нечему што мање

припада истинској и самосвојној култури, а више неким другим сферама друштвеног живота, посебно политици и идеологији. Та сумња се нарочито потврђује онда када се *културни идентитет, намерно или не, своди на етнички идентитет* и покушава објаснити из перспективе других друштвених феномена који су мање карактеристични за културу, а више за одређене интересе који се култури намећу.

Културни идентитет се формира захваљујући социјалном учењу у оквиру културног наслеђа, које чине језик, обичаји, обрасци понашања, вредности и стилови живљења који међусобно приближавају и удаљавају друштвене групе. Појединци и групе формирају културни идентитет усвајајући културу у којој живе, при чему се од других припадника разликују по начину живота и многобројним другим обележјима; културни идентитет указује на сродне или истоветне културне елементе утемељене у традицији, који се посредством ње препознају и преносе, у настојању одређене групе или заједнице да изнађу и утврде начела своје будуће организације.

Усвајање културног идентитета не значи *априори* усвајање културних обележја, творевина културе, језика, обичаја, традиције, начина живота, образаца понашања и вредносног система, него њихову трансформацију у себи, мењање и обликовање, прихватање, али и одбацивање појединих карактеристика и образаца културе. Рађање у културној групи не значи остваривање културног идентитета. Потребно је да вредности и садржаји културе продру до нивоа свести, да усвајање и придржавање културног идентитета не буде рутинско. Сваки идентитет, па и културни, мора претпостављати постојање других – стога је он *нека врста стратешког елемента у дијалогу*.

Културни идентитет је повезаност појединца и његовог идентитета са културом друштва, што упућује на антрополошку и социолошку анализу идентитета. Из овога следи да се *културни идентитет изграђује у одређеним друштвено-историјским условима под којима настаје и развија се сама култура*. Културни идентитет подразумева све оно што чини одређену групу људи под условом да имају исте или сродне идеје, афинитете и стремљења. Заснива се на свести и сазнању о неким заједничким карактеристикама (језик, етнос, раса, територија итд.), које могу представљати основ идентификације.

Културни идентитет је *процес у којем се директно сучељавају потребе за универзализацијом појединих култура и неминовност поштовања свих посебности*. Тим процесом утемељују се кључне културне вредности и истовремено релативизује њихова хијерархизација. Тражење културног идентитета постаје функција културе, при чему потврђивање особеног идентитета захтева међусобну комуникацију.

Персонални културни идентитет више је наглашен у развијеним земљама које су заокупљене питањима квалитета живота, него у земљама транзиције, које су принуђене да решавају егзистенцијалне проблеме великог броја људи. *Питање културног идентитета остаје битно развојно питање* за све земље, а посебно за оне које теже модернизацији, јер укључује проблем људске слободе, условљеност људског деловања, потребе и вредности које га покрећу.¹⁴

У наведеном контексту, на значају добијају процеси мултикултурализма и интеркултурализма. Под *мултикултурализмом* се обично подразумева облик културне политике, концепт друштва (мултикултурно друштво) у којем равноправно коегзистира више култура, а под *интеркултурализмом* културна политика која је усмерена према интеркултурном, друштву у којем се више култура налази у фази дијалога и трагања за новом културном синтезом. Интеркултурализам, интеркултуралистичко прожимање јесте нова могућност и корак према зближавању и разумевању различитих људи и култура. Већ се јављају мишљења да не треба тежити мултикултурном односу већ интеркултурном заједништву. Сам израз *inter* (лат.: између), упућује на динамику и дијалог, док изрази *multus/plures* (лат.: много, многи, више њих), имплицирају тек истовремено постојање више елемената, у овом контексту – више култура.

Мултикултурна друштва су стварност, али *мултикултурализам* (културни плурализам) савремених друштава, као политика која првенствено тежи равноправном коегзистирању култура, готово је *неостварљив због статичности и превиђања стварне суштине људских контаката. Интеркултурализам елиминира ову статичност* и показује се као политика окренута човеку. *Заступници интеркултурализма сматрају да су све културе подједнако вредне и развијају идеју о њиховој сталној интеракцији.*

Интеркултуралистички концепт, међутим, тек тражи начине прерастања савременог друштва из мултикултурног у интеркултурно. Културна разноликост је све већа и о њој не треба размишљати као о нечему што је само по себи добро, већ пре као о неопходном

¹⁴ Ако критеријум културног идентитета изведемо доследно до краја, наћи ћемо се пред закључком да за сваку културу важи посебна истина, односно да само припадник једне културе може да одлучује шта је истинито и правилно, чиме се унапред одричемо могућности симултаног дијалога, а тиме и сваке сарадње и комуникације. Тада обично кажемо да су културе међусобно непредвидиве и неразумљиве, другим речима, да немамо никакво право да судимо о нечему што се налази изван наше културе. Изузев себе не можемо да разумемо никог и ништа. Тиме је, у ствари, уместо језика људске универзалности, уведен језик домаћег живота, а уместо културе, имамо фолклор. На тај начин култура често од циља постаје средство. Тражење идентитета претпоставља преиспитивање не само етничких и националних, већ и универзалних културних вредности.

средству за ostvarenje cilja. Prerastaње multikulturnog i interkulturnog stanja u proces, захтева развијање стратегије интеркултурализма, која није само циљ по себи него средство за стварање једнаког изгледа за успех и оптималног укључивања мањинских култура.¹⁵

Свакој култури су потребне разне врсте узајамног деловања, које се заснивају на широј платформи и могућности колективног искуства људи. Потребно је да постоји нешто заједничко, као што је традиција, да би култура напредовала. У том смислу, разноликост може бити и ометајући чинилац јер дели, уситњава, напада традицију, подривајући осећај заједничког циља. Тако се залагање за културни плурализам опасно приближава културном релативизму и културном партикуларизму. Они могу разградити традицију и значења на многе традиције и многа значења, уз занемаривање онога што је људима заједничко и што их зближава.

Преиспитивање традиције може се, дакле, одвијати у складу са својим сопственим увидима и доказивањем сопственог искуства. Нова културна разноликост представља много директнији изазов традиционалној култури. Асимилација се не прихвата без отпора. Раније се она спремније прихватала у смислу традиционалне академске културе; наступањем културних разноликости, трагањем за властитим идентитетом, многе групе данас то одбијају. Изучавање културе не треба да се одвија издвојено, већ у компаративном контексту или у вези са другим савременим културама. Култура се данас не представља у смислу идеала традиционалне академске културе, већ у смислу разноликости која подстиче толеранцију.

Пословна култура данас постаје све више интердисциплинарни феномен. У питању је сложен склоп односа и образаца понашања. Тако на пример економија проучава сегмент производне културе, теорија организације организациону културу, лингвистика место језичке културе у пословним односима, социјална психологија њену улогу у међуљудским односима. Социологија културе истражује *контекст пословне културе*, разлике у комуникацијском пореклу, узроке сметњи у пословном комуницирању и неразумевање међу припадницима различитих култура. Пословна култура се може изучавати у оквиру једне заједнице или социо-културног комплекса. Међутим, хеурустички је нај-

¹⁵ Интеграција и заједништво се могу изграђивати "као политика која ће сваком омогућити подједнак приступ грађанској култури. Уместо тога, она је сада замишљена углавном као **стратегија за гарантовање образовне мобилности** (К. Д.)". (К. Лаш: *Побуна елита - издаја демократије*, Светови, Нови Сад, 1996, стр. 126.) У оваквим стратегијама погрешно је што се акценат ставља на професионалне каријере, уместо на учешће у заједничкој култури. Погрешност оваквог нагласка може довести до културног партикуларизма.

плодотворнији упоредни метод и *сагледавање пословне културе као интеркултурног феномена*.

Пословна култура је *код нас била запуштена*, ограничена у односу на земље које су имале развијену индустрију и пословну културу. У тим земљама истраживана је друштвена, културна и пословна клима, обрасци понашања, вредности, норме и правила, вербално и невербално понашање, стилови руковођења, расподела моћи, решавање сукоба, односи између индивидуализма и колективизма, жена и мушкараца. Посебно је истраживана пословна мотивација и пословна политика у контексту одређене културне климе.

Пословна култура укључује културу друштва, културу организације рада, културу производње, културу потрошње, културу маркетинга и етику пословне културе.¹⁶

а) *Култура друштва* утиче на пословни дух. Веза између модерног друштва и пословне културе огледа се у социолошкој и организационој подударности која пулсира између њих. Утицај културних фактора – културни детерминизам – све више привлачи савремене мислиоце у односу на економске и политичке чиниоце, који су до слома марксизма били искључиви критеријуми свих друштвених феномена.

б) *Организациона култура* представља начин на који појединци и организације виде догађаје и како на њих реагују. У организацијама с демократским типом руковођења и демократским окружењем, идеје се слободно размењују, развија се осећај поверења. Међутим, постоје организације које карактерише неповерење и недостатак заједништва. Унутар организације клима пословања је под утицајем правила и прописа, карактеристика и начина употребе технологије, стилова руковођења (на пр. аутократски, партиципативни или *lese-fer* стил, односно слободни приступ). Стили вођења и руковођења представљају способност да се другима прикаже визија, да се мотивишу како би постигли одређени циљ. То се представља на различите начине и организациона култура је, у ствари, сегмент одређеног начина живљења и поступања. Организациона култура је на нашем поднебљу релативно непознат појам. Ова чињеница је веома важна, јер је појам организационе културе асоцирао на присуство уметничких и културних догађаја у организацији (тзв. манифестна култура), па код многих људи постоји одбојност према таквом виду културе ("какве везе има култура са организацијом!"). Организациона култура зависи од окружења. Ефикасне привредне стратегије и њихово успешно прилагођавање окружењу јављају се у оквиру веома променљивих субкултура. Економски динамизам могуће је, између осталог, објаснити управо културама које омогу-

¹⁶ Видети: Љ. Рајић: "Пословна култура", *Дијалог*, јесен-зима 1995, стр. 34.

ћавају настанак vlastitih система вредности, нових институционалних односа, поверења и такмичења, образаца понашања и поступања.¹⁷ За организациону културу везују се мобилизацијски потенцијали и стваралачки аспекти. Увођење било које успешне стратегије захтева утемељење елемената организационе и пословне културе.

с) *Производна култура* је у масовној индустријској производњи формирана на традиционалан начин - уз покретну траку и серијску производњу. То је условило њену хомогенизацију, нееластичност и крутост. Нова производна култура схвата да привреду не чине само радна места и плаћени рад. Постепено се напушта уско економска дефиниција личног успеха. Новац, свакако, и даље доноси углед, али до изражаја долазе и друге карактеристике, као што су самопоуздање и целовито образовање.

д) *Култивација маркетинга* је значајан домен пословне културе. Стратегија се огледа у уважавању културе као начина живота, у стварању културних темеља поверења. Важност културних чинилаца у изградњи и утемељењу мотивације на изазове потрошње постају у неким случајевима пресудни. *Култура потрошње* се у великој мери обликује на маркетингу као новој филозофији живљења.

е) Пословна култура је неодвојива од *моралног кодекса*. Остаје питање да ли систем који се руководи искључиво личним интересом може да се усклади са етиком. Процес транзиције мења и морална уверења. Савремени интереси за моралну одговорност пословних предузећа не могу се заснивати на моралним уверењима средњег века.

Транзиција и модернизација носе са собом и друге незаобилазне образце понашања, који су раније били непојмљиви. Заживљавају нова вредновања бизниса, почиње се говорити о *бизнис култури*, преиспитују се дубоко усађена схватања да је бизнис нешто непожељно, непоштено и крајње недостојно. Другачије се и није могло мислити када се зна да је претходни систем образовања, код нас, у потпуности занемаривао свет бизниса и менаџмента. Када се о њима и говорило, било је то најчешће изражено некритички и *неодмерним антибизнис интонацијама*. *Култури руковођења* такође није у довољној мери поклањана пажња. И ту наступа преоријентација и време преокрета. Све више се увиђа да сусрет било ког облика делатности, културе и руковођења мора да буде плодносан ако ни због чега, оно бар да се избегне онај нама познати стил руковођења који је своје финале најчешће завршавао лупањем шаком о сто. Култура руковођења није и не може бити резултат случаја. Она је изузетно значајна јер *унапређује комуникацију*. Зато је неопходно враћање и

¹⁷ Видети: Н. Јанићијевић: *Организациона култура*, Улихес, Нови Сад, 1987; М. Гудић: "Стратегија, култура, поверење – да ли ће култура одређивати економску судбину предузећа и друштва?", *Директор*, 2/1998, стр. 22-26.

увођење културе у свет реалног живота. Критика менаџмента кроз медије најчешће се задржавала на тези да би свет бизниса морао свесно да прихвати своју друштвену одговорност, да покаже већу бригу за човекову околину и да се понаша поштеније. Мада је свака критика која је добронамерна оправдана, *медији, бар када је у питању наша стварност, су имали тврдокорни идеолошки став по питањима бизниса и менаџмента*. Проблеми нису сагледавани у целини што је доводило до неспоразума и заблуда, при чему се занемаривала изузетна корист које би друштво имало од менаџмента и бизниса.

Дуго времена је, дакле, на нашој друштвеној сцени царовала антибизнис култура. На срећу, *бизнис култура све више постаје начин живота и стила понашања*.

Култура међуљудских односа је свакодневна појава и указује на начин комуницирања између појединаца. Она обухвата најзначајније вредности, норме, обрасце понашања и начине васпитања. Специфичности култура представљају основу за многе облике и начине људског одношења. Негде се сматра да је сасвим природно и пожељно говорити отворено, а другде не. Поједине културе афирмишу мишљење 'лицем у лице', док друге пожељнијим начином сматрају посредно преговарање. Култура међуљудских односа обухвата тзв. 'културно опхођење' и 'пристојно понашање'.

На међуљудске односе утиче *демократичност* или *репресивност* одређене културе. Социопатолошка истраживања су показала да су у репресивним културама друштвени односи тако уређени да превасходно омогућују задовољавање потреба владајуће елите. Њене односе са осталим друштвеним слојевима карактерише строга хијерархија, која се преноси и на све друге облике и начине међуљудског одношења. Ти односи се култивишу и негују тако да функционишу као најзначајније друштвене вредности у породици, школи, предузећу, групама пријатеља, у свакодневним међуљудским односима. Сасвим је, међутим, супротно у нерепресивним културама, у којима хијерархија није основни образац људских односа. У овом типу културе видљиво је слободније испољавање интереса, потреба, вредности, ставова, уверења. Слободније мишљење појединаца утиче на слободније и разноврсније односе међу људима.¹⁸

Приметно је да осим језичких разлика постоје и важне разлике у начину опхођења међу људима. Култура увелико утиче на начин процењивања рада у предузећу. Постоје разлике у пословима које обављају 'бели оковратници' (средњи слојеви) и 'плаве блузе' (радничка класа), између канцеларијских послова који се обављају на компјутеру

¹⁸ Р. Бојановић: *Психологија међуљудских односа*, Научна књига, Београд, 1988, стр. 33.

и послова који обухватају руковање машинама и другим физичким предметима. Наглашена разлика између послова може представљати велику сметњу за сарадњу и комуницирање.

Међуљудски односи у раду, слободном времену, породичном животу и потрошњи повезани су са основним карактеристикама културе. С обзиром да рад представља стратегијску компоненту начина живота, сасвим је природно да су међуљудски односи и њихово култивирање у овој сфери најчешће проучавани. Они на најбољи начин изражавају обрасце понашања, вредносне и културне системе, односно средину у којој се рад одвија.

Међуљудски односи обухватају скоро сваки облик људског понашања. Комуникација у међуљудским односима представља процес сврсисходног и разумљивог преноса идеја, мисли и осећања, а неговање културе међуљудских односа утиче на смањивање конфликта у друштву и локалној заједници. Дуго времена су преовладала мишљења да се друштвени односи уопштавају, без обзира на њихово културно, економско и технолошко окружење. Тако се, на пример, сматрало да задовољство послом зависи пре свега од производне активности. За културу међуљудских односа, али и све друге субкултуре у оквиру привредних институција, неопходно је изграђивање поверења. Одсуство поверења намеће потребу да арбитражу закони, а не људи. Ригидна регулација економских и друштвених односа није добра основа за ефикасност; то пре може бити знак *друштвене дисфункције*. Познато је правило: ако су људи више зависни од норми које регулишу њихове међусобне односе, поверење међу њима је мање.

Поверење се темељи на универзалним принципима: *људском достојанству* (поверење у вредност човека као појединца); *слободи* (поверење у човекове стваралачке способности и иницијативу); *партиципацији* (поверење у човекову спремност и способност да пружи квалификовани допринос); *солидарности* (спремности да се притекне у помоћ у невољи и да се ствари посматрају из шире перспективе); *супсидијарности* (поверење у људску спремност и способност да одговорно и квалификовано преузме функције у процесу доношења одлука).¹⁹ Поверење је повезано и са *етиком одговорности*, 'етиком транзиције и транзицијом етике'.

Између културе међуљудских односа и поверења постоји узрочна веза. Колико год да је поверење условљено културом једне средине (организације, друштвене групе), исто толико неговање и изградња поверења може утицати на укупан културни развој. Јасно је да поверење не може бити слепо; оно је увек омеђено. Поверење захтева стално учење и оно мора бити бескомпромисно. Потребно му је везивно тки-

¹⁹ М. Гудић, исто, стр. 24.

во – спона. Оно захтева додир, нарочито у временима кад непосредни контакти губе на значају због 'виртуелних форми организовања'. На крају, поверење захтева праве лидере који знају да окупе најбоље тимове и доносе праве одлуке.²⁰

Друштвене конфликте није лако објаснити. Због тога је приступ који више пажње поклања социо-културном комплексу заменио становишта која су у изучавању међуљудских односа била заокупљена преуским детерминистичким сплетом и малим обимом варијабли. То не значи да се овај процес може тумачити једносмерно. Понекад значајне културне вредности настају управо у међуљудским односима. Пример за то су мање обавезујући односи међу половима, што доводи и до промене система вредности, а тиме и до повећања индивидуалних слобода.²¹ Личност се онда јавља као незаобилазна веза између културе и међуљудских односа; она мења своје међуљудске односе, али истовремено мења и значајне вредности културе.

Dragan Koković, Novi Sad

CULTURE AS A FACTOR OF TRANSITION AND MODERNIZATION

Summary

Transition and modernization, with culture as their promoter, bring along new patterns and models of behavior, formerly inconceivable. This leads to radical changes in the culture of interpersonal relations on a wider social plan, as well as to some new forms of communication among individuals. All this has a major effect on the values, standards, patterns of behavior as well as on the educational practice, from the family and the school, to the companies, groups of friends and everyday interpersonal relations. Transition and modernization in culture have actualized some new phenomena of cultural life, such as commercial culture, production culture, consumption culture with marketing, business culture and culture of management.

Key words: modernization, counter-modernization, transition, cultural heritage, life style, cultural identity, marketing.

²⁰ Видети - С. Cavalle: "Културни корен стратегије", *Директор*, 12/1997.

²¹ Р. Бојановић, исто, стр. 36.